

έννοια της ιθαγένειας, πού ο ίδιος έχει εισαγάγει στη φιλοσοφία (μέ περιεχόμενο διαφορετικό εκείνου της πολιτικής επιστήμης ή του δημοσίου δικαίου). Η βιωματική φιλοσοφία του Μανώλη Μαρκάκη δεν αντιτίθεται προς την επιστημονική αξίωση συγκρότησης προτάσεων, αλλά συνδυάζεται μαζί τους, γεγονός που καθεαυτό συνιστά πρόσβαση προς την αλήθεια, όταν ή ίδια ή αλήθεια βιώνεται ή ιδιοποιείται με τη βίωσή της. Με τη θαυμαστή λογοτεχνική του επιδεξιότητα, ο Μανώλης Μαρκάκης επεκτείνει το παραδοσιακό εύρος της φιλοσοφίας, για να καλύψει και την εμπειρία του τόπου, με τη γνωστή του αριστοκρατική χρήση της λέξης και της επίνοιας. Μολονότι το έργο αυτό δεν είναι γραμμένο με τον παραδοσιακό τρόπο φιλοσοφικής έκφρασης, αλλά με λόγο ποιητικό, διευρύνει τελικά τη φιλοσοφία σε χώρους νέους με τη χρησιμοποίηση παραδοσιακών φιλοσοφικών έννοιων στη διαπραγμάτευσή του (όπως ύπαρξη, ιστορικότητα, πρακτικός λόγος κ.λπ.). Η μέθοδός του, ενώ φαίνεται μέθοδος συσχετίσεως των βιουμένων, εν τούτοις «έξ αιφνης» αυτομεταβολίζεται σε αφαιρέσεις κρίσιμες και ύψιπετεϊς. Το Α' κεφάλαιο του έργου είναι «Η φιλοσοφία του Αίγαίου», το Β' «Φιλοσοφικές Περιηγήσεις στην Ελλάδα», το Γ' «Φιλοσοφικές Περιηγήσεις στην Ευρώπη», το Δ' «Μύθος και ιστορία» και το Ε' «Ο κόσμος και το πνεύμα». Πρόκειται για έργο ενισχυτικό της φιλοσοφικής ανατένισης, αλλά και εξ ίσου σημαντικό ως λογοτεχνικό επίτευγμα.

Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ
(Αθήναι)

Hans-Jürgen GAWOLL, *Nihilismus und Metaphysik: entwicklungsgeschichtliche Untersuchung vom deutschen Idealismus bis zu Heidegger* (Speculation und Erfahrung: Abt. 2, Untersuchungen; Bd. 9), Stuttgart-Bad Cannstatt, Fromman-Holzboog, 1989, 301 σσ.

Ο συγγραφέας αναλαμβάνει να ανταποκριθεί στο επείγον αίτημα για τη διασάφηση της έννοιας του μηδενισμού και πράγματι προσφέρει τη φιλοσοφική «χαρτογράφηση» του ευρωπαϊκού μηδενισμού φέρνοντας στην επιφάνεια λησμονημένα κείμενα, συνδετικές γραμμές και διαρθρωτικές αναλογίες φιλοσοφικών θέσεων και αντιπαραθέσεων. Ήδη ο τίτλος της μελέτης δηλώνει το πλαίσιο, εντός του οποίου ο συγγραφέας εντοπίζει την έννοια του μηδενισμού: πρόκειται πάντοτε για την έγκυρότητα ή για την απόρριψη συγκεκριμένων μεταφυσικών λύσεων του ζητήματος για τη σχέση υποκειμένου και κόσμου. Αν και οι άπαρχές του μηδενισμού μπο-

ροῦν νὰ ἀνιχνευθοῦν στὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς ἀντιλήψεις περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ στὴ μεσαιωνικὴ θεωρησιακὴ-θεολογικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν «annihilatio» τοῦ κόσμου, ὥστόσο ἡ ἐκρηκτικὴ παρουσία τοῦ μηδενισμοῦ συνδέεται ἀρρήκτως μὲ τὸν ὀρθολογισμό τοῦ Descartes, ὁ ὁποῖος προσδίδει τόση δύναμη στὸ ἀνθρώπινο ὑποκείμενο ὡς ὄχημα τοῦ λόγου, ὥστε κλονίζει τὴ συμπαγῇ ἀντικειμενικότητα τῆς σχέσης ὑποκειμένου καὶ κόσμου. Σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα, οἱ ἱστορικὲς προϋποθέσεις τοῦ μηδενισμοῦ εἶναι οἱ δύο βασικὲς ἀντιρρήσεις τοῦ Reid καὶ τοῦ Jacobi ἐναντίον τοῦ νεώτερου ὀρθολογισμοῦ, οἱ ὁποῖες διαμορφώθηκαν ἢ μία ἀνεξαρτήτως τῆς ἄλλης. Ὁ Reid κατέκρινε τὸν ὀρθολογισμό τοῦ Berkeley ποὺ ὁδηγοῦσε στὸν γνωσιολογικὸ σολιπισμό, ἐνῶ ὁ Jacobi ὑποστήριξε ὅτι ὁ ὀρθολογικὸς ντεϊσμός τοῦ Spinoza εἶχε ὡς ἀκούσια συνέπεια τὴν ἀθεΐα. Ἡ θέση τοῦ Jacobi εἶναι εὐρύτερη διότι συνδέει τὴν ὀρθολογικὴ γνωσιολογία μὲ τὸν ἀθεϊσμό καὶ ἔτσι ὁδηγεῖ στὴ μετωπικὴ σύγκρουση μὲ ὅλη τὴν ὑπερβατολογικὴ φιλοσοφία. Ὅπως γίνεται φανερό καὶ ἀπὸ τὶς πρῶτες θέσεις τοῦ συγγραφέα, ἡ ἔννοια τοῦ μηδενισμοῦ δὲν εἶναι δεδομένη ἐκ τῶν προτέρων ὡς ὑπεριστορικὸ συμπαγὲς ἀπόθεμα τοῦ φιλοσοφικοῦ σταγασμοῦ, ἀλλὰ ἀνακύπτει μέσα στὸ πλαίσιο τῆς διπολικότητος ὑποκειμένου καὶ κόσμου, ἡ ὁποία ἀλλάζει ὡς πρὸς τὰ σημεῖα ἀναφορᾶς καὶ μπορεῖ νὰ ἐμφανίζεται π.χ. ὡς ἀντίθεση τοῦ μηδενὸς καὶ τοῦ ἀπολύτου, τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίνεσθαι, τοῦ λόγου καὶ τῆς πίστεως ἢ ὡς ἀρνήσις τοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ κατάφασις τοῦ ρεαλισμοῦ.

Ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τὴ μέθοδο τῆς ἀναφορᾶς στὰ συμφραζόμενα (Kontextualisierung), ἡ ὁποία ἐπιδιώκει νὰ φωτίσει τὴν ἐκάστοτε ὄψη τοῦ προβλήματος τοῦ μηδενισμοῦ ἀφοῦ τὴ συσχετίσει μὲ ἄλλες συναφεῖς ἀντιλήψεις καὶ ἱστορικὲς ἐπιδράσεις ποὺ ἐκφράζονται σὲ συγκεκριμένα κείμενα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ διαρθρωτικὴ ἐρμηνεία τῆς συγκεκριμένης ἱστορίας τοῦ προβλήματος συνδυάζεται μὲ τὴ συστηματικὴ θεώρηση καὶ συνόραση τῶν ὁψεων τοῦ προβλήματος, ἡ ὁποία ἀναδεικνύει καὶ τὶς λεπτὲς διαφοροποιήσεις του. Κείμενα σχεδὸν λησμονημένα καὶ ὥστόσο σημαντικά, ὅπως εἶναι ἐκεῖνα τοῦ J. H. Oberg, τοῦ K. H. Heydenreich, τοῦ Er. Körppen τοῦ A. Spir ἢ τοῦ D. Pisarev, ἀποκτοῦν τὴ θέση τους στὴν ἱστορία τοῦ προβλήματος, ἐνῶ ἄλλα κείμενα, ὅπως ἐκεῖνα τοῦ Bakunin ἢ τοῦ Severino, ἐξετάζονται ὑπὸ νέες προϋποθέσεις. Ἐτσι ὁ ἀπαιτητικὸς ἀναγνώστης ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συμβολὴ τῶν πρωταγωνιστῶν, ὅπως εἶναι ὁ Jacobi, ὁ Nietzsche καὶ ὁ Heidegger, ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποτιμήσει τὴ σημασία καὶ συχνὰ καὶ τὴ συστηματικὴ ἐπικαιρότητα καὶ ἄλλων φιλοσόφων ποὺ εἶναι λιγότερο γνωστοί.

Ὁ συγγραφέας κατόρθωσε νὰ διαρθρώσει τὴν πληθώρα τῶν κειμένων μὲ τὴν ἑνταξή τους σὲ πλέγματα προβλημάτων, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ

συνοψισθούν σὲ τρία, δηλαδή στὴν ἀντιπαράθεση γιὰ τὸν Kant καὶ γιὰ τὸν γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ, στὸ φιλοσοφικὸ ἐγχείρημα τοῦ Nietzsche ἐναντίον τῆς ἄρνησης τοῦ διονυσιακοῦ στοιχείου καὶ στὴν «ἐκ-μηδενιστικὴ» θεώρηση τῆς ἱστορίας τῆς μεταφυσικῆς ἀπὸ τὸν Heidegger. Ἐν καὶ φαίνεται ὅτι ὁ μηδενισμὸς περιορίζεται στὴ νεώτερη καὶ στὴ σύγχρονη φιλοσοφία, στὴν πραγματικότητα κατὰ τὴν ἀντιπαράθεση μεταφυσικῆς καὶ μηδενισμοῦ διακυβεύεται τὸ νόημα ὁλόκληρης τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης καὶ βεβαίως καὶ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἔτσι π.χ. ὁ Obereit θεωρεῖ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς μηδενιστὴ ἐπειδὴ δῆθεν ὁ τελευταῖος ἀποθεώνει τὸν ἐγκόσμιο ἀνθρώπινο λόγο. Ἐνῶ ὁ Jacobi πίστευε ὅτι μπορούσε νὰ ἀντιτάξει τὸν πλατωνισμὸ στὸ μηδενισμὸ, ὁ Pisarev ἀποκαλύπτει τὸν πλατωνισμὸ ὡς τὸ κατ' ἐξοχὴν παράδειγμα τοῦ μηδενισμοῦ.

Βεβαίως σὲ αὐτὴν τὴ βιβλιοκρισίᾳ ἡ ἀναφορὰ ὀρισμένων ὥσεων τῆς ἔννοιας τοῦ μηδενισμοῦ εἶναι μόνο ἐνδεικτικὴ, ἀφοῦ τὸ πλήρες φάσμα τῆς πολυσημίας τῆς ἔννοιας ἀνακύπτει σὲ σύνδεση μὲ τὰ κείμενα. Μία θετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ μηδενισμὸ ὡς μέθοδο ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ὑπέρβαση τοῦ πεπερασμένου στοιχείου καὶ τὴ συνειδητοποίηση τῆς ὑπερλογικῆς μεταφυσικῆς αἰτίας, τῆς θετικότητας τῶν πάντων, ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τὸν Obereit καὶ ἀνευρίσκεται μὲ ἀρκετὲς διαφοροποιήσεις καὶ στὸ πρῶμο ἔργο τοῦ Hegel *Πίστη καὶ γνώση*. Ἡ ἀντιπαράθεση πρὸς τὸν Kant, πρὸς τὸν πρῶμο Fichte καὶ πρὸς τὸν πρῶμο Schelling διαπνέεται ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ βασικὲς θέσεις καὶ τῶν τριῶν φιλοσόφων ὁδηγοῦν στὸ μηδενισμὸ, εἴτε στὸν γνωσιολογικὸ εἴτε στὸν ὄντολογικόν. Ἡ σύνδεση τοῦ ἀθεϊστικοῦ διαφωτισμοῦ μὲ τὸ μηδενισμὸ ἔχει ὡς συνέπεια τὸ ἐπείγον αἶτημα γιὰ τὴν πρακτικὴ ἄρνηση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, ὅπως αὐτὸ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τοὺς Ρώσους μηδενιστὲς Turgenjew, Pisarev καὶ Bakunin, ἐνῶ στὸν τελευταῖο ὁ B. Bauer ἀναγνωρίζει τὸν ἴδιο ἀπάνθρωπο μηδενισμὸ ποὺ χαρακτήριζε καὶ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ τσάρου πρὸς τὸ λαόν. Στὴ Γερμανία τὸ αἶτημα γιὰ τὴν (ἀνα)διαμόρφωση τῆς κοινωνίας συνδέεται ἐπίσης μὲ τὸ μηδενισμὸ, ἀλλὰ ἀναδεικνύεται μὲ τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἀπόρριψη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel καὶ κυρίως γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς σὲ πράξη. Ἦδη ὁ Rosenkranz τόνισε τὴν ἀντίφαση μεταξὺ τῆς ἔλλογης φιλοσοφίας τοῦ Hegel γιὰ τὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα καὶ τῆς ἴδιας τῆς ἀνορθόλογης κοινωνικῆς πραγματικότητας, καὶ συνεπέρανε ὅτι ὡς συνέπεια θὰ προκύψει ὁ «ριζοσπαστικὸς μηδενισμὸς», δηλαδή ἡ πρακτικὴ ἄρνηση καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς δῆθεν ἔλλογης κοινωνικῆς πραγματικότητας. Ἐξ ἄλλου ὁ Dühring κατέκρινε ὡς ἀνεπαρκῆ τὴν κριτικὴ τοῦ Schopenhauer στὸν Hegel (τὴν ὁποία ὁ Michelet εἶχε θεωρήσει ὡς παράδειγμα τοῦ ἐποχιακοῦ μηδενισμοῦ) καὶ μὲ προδρομικὸ τρόπο ὑπαινίχθηκε τὸ θάνατο τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν

πλήρη απόρριψη του επέκεινα. Για τον Nietzsche ο μηδενισμός δεν είναι απλώς ή λήθη του διονυσιακού στοιχείου, αλλά είναι ή ίδια ή μεταφυσική ως ανάπτυξη και διάδοση του ασκητικού ιδεώδους με στόχο την αποκοπή από το διονυσιακό στοιχείο. Ο Nietzsche αποκαλύπτει όλη τη μεταφυσική όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Παρμενίδη έως τον περασμένο αιώνα και κορυφώθηκε στον Πλάτωνα και στο Χριστιανισμό, ως μία συγκεκαλυμμένη στρατηγική για την άρνηση της ζωής και για την περιφρόνηση εκείνων των στοιχείων τα όποια δεν υπάγονται στο λόγο.

Σύμφωνα με τον συγγραφέα, κατά τις αρχές του αιώνα μας παρουσιάζεται ένας ψευδο-νιτσεϊκός μηδενισμός, ο οποίος αρκείται στην κριτική της αστικής κοινωνίας και αντικαθιστά τον «αστικό λογοκεντρισμό με το κυνικό και παράτολμο παιχνίδι με τον ολοκληρωτισμό». Προς αυτό το ρεύμα δεν είναι έντελως ξένη ή φιλοσοφία του Heidegger και η σχέση του προς τον εθνικοσοσιαλισμό. Ο Heidegger αρνείται την πολιτική παράδοση και την ίδια τη δημοκρατία ως μηδενιστικά έγχειρήματα και προσδοκά την ανανέωση από τη φιλοσοφία (του) που μπορεί να συμπορευθεί με το κίνημα της εποχής, το οποίο παρουσιάζει ίχνη επαναστατικότητας και το οποίο γι' αυτόν είναι ο εθνικοσοσιαλισμός. Ο συγγραφέας εξετάζει και τις *Συμβολές στη Φιλοσοφία*, οι οποίες εξεδόθησαν για πρώτη φορά το 1989 στην έκδοση των *Εργων* του Heidegger. Όπως διαπιστώνει ο συγγραφέας, ο Heidegger μετά την αποστασιοποίησή του από τον εθνικοσοσιαλισμό δεν ανακάλεσε τη μηδενιστική απόρριψη της δημοκρατίας αλλά επεδίωξε να προετοιμάσει με τη φιλοσοφία του την έλευση ενός Θεού που έρχεται και ωστόσο αντιπαρέρχεται τον άνθρωπο αρκούμενος σε κάποια μακρινά νεύματα. Για τον Heidegger των *Συμβολών* ο μηδενισμός έχει ως κύριο γνώρισμα τη συναισθηματική διάθεση του τρόμου και της απέχθειας και χαρακτηρίζει την κατάπτωση του κόσμου, αλλά είναι αμφίβολο αν ο Heidegger μπορεί πράγματι να αντιμετωπίσει το μηδενισμό με την ανάκληση του συμβάντος του Θεού και με την προβολή ενός νέου Θεού που είναι ο τελευταίος αλλά που δεν φαίνεται να είναι ο έσχατος.

Αλλά ο συγγραφέας της μελέτης δεν περιορίζεται στην ιστορία της εξέλιξης του μηδενισμού. Όταν προς το τέλος της μελέτης επανεξετάζει, τι σήμερα χαρακτηρίζεται ως μηδενισμός και το συγκρίνει με ό,τι ήταν ο μηδενισμός κατά την προηγούμενη εξέλιξή του, διαπιστώνει τη μεγάλη σημασιολογική μετατόπιση και προχωρεί σε μία σύντομη και περιεκτική κριτική. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, ο μηδενισμός σήμερα έχει αποκτήσει θυμική και δαιμονική σημασία και δηλώνει τη συνεχή κατάργηση των αξιών και την παραίτηση από κάθε ευθύνη και δέσμευση. Έτσι όμως ο μηδενισμός κινείται μεταξύ ανορθολογισμού και απανθρωπιάς όπως άλλω-

στε γίνεται φανερό και από την όντολογία του Severino. Ο συγγραφέας τάσσεται με την έρευνά του έναντίον της λατρείας του δαιμονικού άνορθολογισμού, ό οποίος παραχωρεί στο αυθαίρετο ύποκείμενο τó δικαίωμα για τó παράτολμο παιχνίδι της καταστροφής κάθε ήθικης δέσμευσης. Σύμφωνα με τόν συγγραφέα, ένώ ό μηδενισμός παλαιότερα είχε ως στόχο τήν κατοχύρωση της ύπαρξης τών πραγμάτων και τήν άκύρωση του υπερτροφικού ύποκειμενισμού, σήμερα ό μηδενισμός είναι άκριβώς ή αντίστροφη στρατηγική.

Χωρίς άμφιβολία ό συγγραφέας κατόρθωσε με τήν έρευνά του νά παρουσιάσει με κριτικό πνεύμα και με συστηματική και έρμηνευτική συνέπεια τήν ίστορία της εξέλιξης της έννοιας του μηδενισμού και συγχρόνως νά προσφέρει μιá σημαντική συμβολή στη διασάφηση τών προϋποθέσεων και τών προοπτικών της σημερινής έριδας για τó λόγο και για τόν όνομαζόμενο λογοκεντρισμό. Ο άπαιτητικός άναγνώστης της μελέτης θά διαπιστώσει και τήν επικαιρότητά της για τή σημερινή συζήτηση για τή μετανεωτερικότητα.

Γεωργία ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ
(Ίωάννινα)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

M. CONCHE, *Héraclite: Fragmentes, texte établi, traduit et commenté*, Paris, 1986, 2e ed. 1987. P.u.f. (coll. «Eriméthée»), 496 σσ.

Ανάμεσα στις μελέτες που άφιερώθηκαν κατά τó τελευταίο τρίτο του αιώνα στην έκδοση τών σχολιασμένων κειμένων του Ήρακλείτου, προβάλλει ή έργασία του γνωστού Γάλλου φιλοσόφου Marcel Conche.

Η έργασία αυτή προσελκύει τó ένδιαφέρον, γιατί άναθεωρεί τή διαδομένη υπερκριτική στάση άπέναντι στα σωζόμενα άποσπάσματα του Ήρακλείτου. Άρκει νά σημειώσουμε ότι ύστερα από μελέτες τών G. S. Kirk¹ και M. Marcovich² μειώθηκε αισθητά, (άπό 20 έως 30) ό άριθμός τών άποσπασμάτων του Ήρακλείτου σε σύγκριση με τά 129 (σύν 15 άμφίβολα) άποσπάσματα, που είχε συλλέξει στις άρχές του αιώνα μας ό H. Diels στο βιβλίό του *Die Fragmente der Vorsokratiker*³.

1. HERACLITUS, *The cosmic fragments*. Edited with an Introduction and Commentary by G. S. Kirk: Cambridge, University Press, 1954, XVI, 424 σσ.

2. HERACLITUS, *Greek Text with a Short Commentary* by M. Marcovich, Merida, Venezuela, The Los Angeles University Press, 1967, XXXII, 665 σσ.

3. *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Diels-Kranz Dublin, Zurich, 1968¹³.